

Recenserat

Lilian Andersson: Mellan byråkrati och laissez faire. En studie av Camillo Sittes och Patrick Geddes stadsplaneringsstrategier. Akademisk avhandling för filosofie doktorssexamen vid institutionen för Idé- och fiärdomshistoria vid Göteborgs Universitet. Acta Universitatis Gothoburgensis, 1989, 337 sid.

Finn Werne
Formlära, CTH

Vad ville egentligen Camillo Sitte och Patrick Geddes ?

Idéhistorikern Lilian Andersson har med avhandlingen *Mellan byråkrati och laissez faire – En studie av Camillo Sittes och Patrick Geddes stadsplaneringsstrategier* lämnat ett intressant bidrag till arkitekturforskningen. Avhandlingen behandlar två förgrundsgestalter inom stadsplaneringen, Camillo Sitte (1843-1903) och Patrick Geddes (1854-1932). Dessa två kritiker av 1800-talets stadsplanering är, och har alltsedan de publicerade sig, varit omdiskuterade. Deras kritik berör stadsbyggnadskonstens och planeringens kärnfrågor och problem. Det är därför knappast förvånande att de från tid till tid återkommer som inspiratörer och impulsivare för såväl praktiskt verksamma arkitekter och planerare som för teoretiker och kritiker. Litteraturen om dem är omfattande. Trots detta är det först genom Lilian Anderssons avhandling som vi får en utförlig och inträngande presentation av dem på svenska.

Den skenbart lättillgänglige Sitte har

flitigt använts av sina samtida och efterkommande kolleger. Hans enda bok "Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen" (1889) har emellertid tolkats och misstolkats på de mest olikartade sätt. Detta kan i viss mån skyllas på amatörmässiga eller tendentiöst förvrängda översättningar men har också att göra med olika tiders situationspräglade läsarter.

Den mångkunnige Patrick Geddes, med sin omfattande litterära produktion, har inte haft samma direkta inflytande bland arkitekter och planerare. För 1930- och 40-talsgenerationen blev han i viss mån känd och läst här i Sverige främst genom Lewis Mumfords artiklar och böcker, varav flera översattes till svenska.

Från senare delen av 60-talet kom hans tankar om medborgarinflytande och delaktighet i planeringen att bli betydelsefulla för den s.k. "Göteborgsskolan" inom arkitekturforskningen, främst tack vare Jonas Göranssons hängivna och förmedlande intresse. Det resulterade bland annat i aktionsforsknings-

projekt om stadsförnyelseproblem i olika stadsdelar i Göteborg (jfr t ex Jonas Göransson et al., *Vad sker med Kommandantsängen*, BFR 1976).

Disposition

Utöver inledningen och en diskuterande avslutning består avhandlingen av två tunga delar som behandlar Sittes respektive Geddes tänkande och stadsplaneringsstrategier så som de kommer till uttryck i deras författarskap och verksamhet. Deras respektive strategier placeras in i den samtida debatten kring stadsbyggandet och författaren diskuterar olika uppfattningar om deras insatser. Tillsammans utgör de inte bara avhandlingens innehållsmässiga tyngdpunkt utan också, enligt min mening, ett viktigt och klagörande bidrag till kunskaperna om Sitte och Geddes, som bygger på omfattande litteratur- och arkivstudier. Den tematiska uppläggningsen är bra ur flera synpunkter. Den medger koncentration på väsentliga frågor och gör det enklare för författaren att ge framställningen en möjlig form. Tyvärr leder den lätt också till svårhanterliga upprepningar och läsaren får vissa svårigheter, bland annat med biografiska uppgifter, som kan undvikas vid en kronologisk framställning. Även om författaren garderat sig med hänvisningar till andra författare för de mer biografiska uppgifterna (t ex i not på s 37 när det gäller Sitte) hade framställningen vunnit på en fylligare bild av huvudpersonerna.

I den avslutande delen gör Andersson en jämförelse mellan Sitte och Geddes och prövar några tolkningsmöjligheter bland annat utifrån teorier som formulerats av Max Weber och Jürgen Habermas, av arkitekturhistorikern Françoise Choay och i viss mån också av planeringsteoretiker som Anders Gullberg och Kerstin Bohm.

Frågeställningar och problem

I inledningen gör Andersson en reflexion med utgångspunkt från Robert M Pirsigs roman: *Zen och konsten att sköta en motorcykel*. Trots sina stora olikheter tycktes Sitte och Geddes, i sin kritik av det samtida stadsbyggandet, vilja komma åt samma sak, nämligen det som Pirsig kallar "squareness". Med det menar han ungefär de speciella tankevanor och sätt att förhålla oss till verkligheten som hindrar oss från att uppfatta och uppleva *kvalitet* innan den hackats sönder i ord. Det rör sig om en kritik av ett analytiskt, rationalistiskt tänkande eller "ett sätt att förhålla oss till verkligheten som hindrar oss från att se det självklara och som gör oss oförmögna att hantera kvaliteten trots att denna spontant är oss välbekant" (s 14). Vådorna av detta fyrkantiga sätt att tänka leder bland annat till en reducering av de tillämpbara värderingarna inom stadsbyggandet där slutligen endast de ekonomiska och politiska värdeskalorna får betydelse för gestaltningen.

Författarens intresse för Sitte och Geddes har emellertid också ett annat skäl, nämligen hennes egen ambivalens inför vad Sitte och Geddes försökte göra, en ambivalens som hon också återfinner i litteraturen. Vissa författare, som Elias Cornell och makarna Collins, höjer Sitte till skyarna medan andra, som Siegfried Gideon och Gerhard Fehl, framställer honom som en irrationell bakåtsträvar. På liknande sätt förhåller det sig med omdömena om Geddes. Deras insatser "kunde bedömas antingen som mycket värdefulla eller som värdelösa beroende på hur man uppfattade förutsättningarna för en god fysisk miljö", säger Andersson (s15) och frågar: "Men om vad rör sig denna konflikt?"

Stadsplaneringens och stadsbyggan-

dets historia är en historia om konflikter mellan olika gruppers värderingar, ståndpunkter och handlingsalternativ. Denna kamp fortgår naturligtvis alltfjämt.

Dessa olika uppfattningar kan emellertid inte enkelt inordnas politiskt eller ideologiskt från vänster till höger eller från "progressivt" till "reaktionärt". Här finns fler dimensioner, säger Andersson, och pekar bland annat på olika professioners skiftande värdeskalor, till exempel arkitekternas och ingenjörernas. Men inte heller detta vidgade perspektiv räcker för att förklara de motstridiga uppfattningarna om Sitte och Geddes.

Choays kategorier

En ansats till en bättre förklaringsmodell finner hon däremot hos den franske stadsplaneringshistorikern Françoise Choay i hennes arbete från 1969: *"The modern city. Planning in the 19th Century"*.

Choay skiljer mellan olika stadsplaneringsstrategier utifrån deras förhållningsätt till industristadens fysiska ordning och hon menar att de som utvecklade ett medvetet förhållningsätt till denna ordning, det vill säga de som kunde se staden som ett objekt, företrädde det hon kallar *kritisk planering*. Inom den kritiska planeringen urskiljer hon vidare två huvudgrupper: de vars strategi går ut på vad hon kallar *régularisation* (reglering hos Andersson) och de som utvecklade vad hon kallar *urbanisme* (*urbanism* hos Andersson) och som historiskt föregås av en visionär *pré-urbanisme*.

Regleringstänkandet utgår från att det finns en immanent ordning i den moderna staden som måste hjälpas fram med hjälp av regleringar för att säkerställa stadens ekonomiska effektivitet.

Det urbanistiska tänkandet är däremot kritiskt till den moderna staden och vill etablera en kvalitativt annorlunda ordning. Här urskiljer Choay två olika typer av urbanism som hon benämner *progressiste* (*progressivistisk* hos Andersson) respektive *culturaliste* (*kulturalistisk* hos Andersson).

Den progressivistiska urbanismen kännetecknas av en progressiv politisk ideologi och av framåtblickande. Den har sina rötter hos de utopiska socialisterna. Den vill råda bot på industrialismens missär och orättvisor och strävar efter jämlikhet. Den tillämpar ett tidlöst förnuft och en moralisk, fysisk och social rationalism. Vidare tillämpar den ett aprioristiskt planeringstänkande utan egentlig hänsyn till det speciella i planeringssituationen och eftersträvar generella endimensionella lösningar.

Den kulturalistiska urbanismen kännetecknas snarast av ett regressivt, historiskt tillbakablickande och strävar efter att återupprätta en förlorad kulturell gemenskap. Den ser den samhällsliga utvecklingen som ett hot och har sina rötter hos William Morris och John Ruskin. Företeelser som små städer, variation och oregelbundenhet har stor betydelse. De kulturalistiska urbanisterna vill inte bara befrämja den rationella människan utan hela människan och strävar efter att motverka alienation. Vidare kännetecknas den av hänsynstagande till verklighetens komplexitet och beaktande av det speciella i varje planeringssituation. Choay placerar Sitte och Geddes bland dessa kulturalistiska urbanister.

Progressiva eller regressiva?

Denna Choays karakterisering av 1800-talets stadsplaneringstänkande tycker Andersson förklarar Sitte och Geddes på ett nytt sätt samtidigt som hon förstår

varför varför de var så starkt ideologiskt laddade (s 20). De ideologiska motsättningarna mellan dess båda urbanistiska "kategorier" förklarar också varför omdömena om dem är så olika och inte egentligen kan hänföras till den traditionella politiska vänster-högerskalan.

Men Andersson nöjer sig inte med detta utan ställer sig ytterligare några frågor: "Varför är hänsyn till verklighetens komplexitet och till kulturella värden oförenliga med en progressiv samhällsutveckling? Var Sittes och Geddes bidrag enbart att uppfatta som regressiva?" (s 20).

Camillo Sitte

I den första avdelningen behandlar författaren Sitte. Hon tecknar en idébakgrund till Sittes "projekt", gör en analys av Sittes bok *Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, behandlar Sittes föreställningar om relationen mellan konst och världsåskådning och diskuterar på vilket sätt hans stadsplaneringsstrategi syftar till att stärka en gemensam kultur. Avdelningen avslutas med ett kapitel om hur Sittes idéer togs emot i den tyska stadsplaneringsdebatten.

Sittes bok är en kritik av det samtida stadsbyggandet men har, som tidigare påpekats, varit föremål för många olikartade tolkningar. Bilden av vad Sitte egentligen har velat säga har förvrängts i olika syften och efter läsarnas egna dispositioner. Några har uppfattat honom som förespråkare för ett återupplivande av medeltidens informella stadsplanering, andra har sett honom som försvarare av den gotiska stilen eller av oregelbundna former, böjda gator och asymmetriska platser. Ibland har han tillskrivits rakt motsatta ståndpunkter som t ex att han beundrade renässansens städer och barockens

rumsbehandling.

Andersson menar att inga av dessa olika tolkningar är helt fel men inte heller helt riktiga och gör en egen tolkning av Sitte. Hennes hypotes är att Sittes kritik ytterst riktar sig mot ett samhälle som behärskas av abstraktioner, som i staden är penningen och planeringsmakten. Dessa abstraktioners tyranni vill han motverka med hjälp av kunskaper som grundar sig på konkreta upplevelser. Först då kan man få en stadsplanering som tar hänsyn till verklighetens komplexitet och till kvalitativa värden och först då kan stadsplaneringen bidra till en gemensam kultur.

I samtidens stadsomdaningar såg Sitte hur stadens rum höll på att upplösas. Det uppfattade han som en följd av en allmän upplösning. På den samhällsliga nivån skedde en upplösning av offentligheten i partikulära samhällsiga institutioner och folket hade omvandlats till en samling av individer. Därigenom hade också det arkitektoniska stadsrummet, platsen, förlorat en del av sin samhällsiga funktion och betydelse. På den konstnärliga nivån hängde stadsrummets upplösning samman med konstarnas splittring. Dessa upplösningssprocesser var en "reflex av bristen på en enhetlig världsåskådning. Människors bild av verkligheten hade fallit isär och det fanns inte längre någon samstämmighet mellan vad de tänkte och vad de upplevde" (s 40). Inom stadsbyggandet hade arbetsprocessens splittring bidragit till detta genom att stadsplaneringen och skissandet vid ritbordet nu var en abstrakt rationell och intellektuell verksamhet. Det konkreta stadsbyggandets sinnlighet hade därigenom gått förlorad och därmed också de rationella principer som varit vägledande för äldre tiders stadsbyggare och som gjort deras städer förnuftigt organisera-

de både ur konstnärlig och praktisk synpunkt. Det geometriska schablon-tänkandet i sin samtid såg han som en följd av bl a denna förändring.

Mot splittringen vill nu Sitte hävda staden som ett totalkonstverk och sätta konstnären (arkitekten) som den uppdelade arbetsprocessens ledare. Totalkonstverket i romantikens anda skall appellera till både känsla och intellekt och det är endast konstnären som har förmågan att sammanfatta vetande och känsla till en harmonisk helhet. Denna helhet måste emellertid samtidigt vara det konstnärliga uttrycket för en nationell världsåskådning. Och omvänt är den sanna konsten, i Sittes termer "das ideale Volkskunstwerk", uttryck för denna nationella världsåskådning. Dessa uppfattningar delar han med förebilderna Wagner och Semper (s 46).

Det är genom en förening mellan folket och geniet som den goda utvecklingen kommer till stånd. Geniet måste då känna folket, bli dess talesman och komma folket till hjälp i dess nöd.

Sitte uppfattar historien som progressiv. Äldre världsåskådningar upplöstes och lämnade plats för nya föreställningar. Den kommande perioden kallar Sitte "Die Zukunft" och han menar att upplösningen kulminerar vid sekelskiftet 1900 och ser sin egen verksamhet som ett led i uppbyggandet av det nya. På det subjektiva planet rör det sig om en fantastisk framtidstro. Han ser sig själv stå inför en storartad förändring på tröskeln till "Die Zukunft", en ny världsåskådningsera som han själv är med om att hjälpa fram.

Från detta perspektiv framstår det också klart för Sitte varför alla försök att återuppliva antikens och medeltidens konst varit misslyckade. Den moderna vetenskapliga världsbilden, som Sitte bejakar, är oförenlig med den verklig-

hetsuppfattning som äldre tiders konst är uttryck för. Den moderna konsten söker en ny världsåskådning och *utvecklingen* är både den framtida konstens och den framtida världsbildens tema.

Sittes bok är i sin helhet en kritik av hans samtids stadsbyggande men den är samtidigt en redogörelse för stadsbygget sådant det utvecklats i historien och sist men inte minst en genomgång av de positiva stadsupplevelser som han menar att historien producerat. Dessa positiva upplevelser kallar Sitte *konstnärliga principer* och hans undersökning av dem grundar sig på den subjektiva upplevelsen av stadsrummen.

Hans kritik av det samtida stadsbyggandet riktar sig mot användandet av abstrakta geometriska former och han förordar ett stadsbyggande som tar sin utgångspunkt i ett studium av verkligheten och som grundar sig på konkreta upplevelser. Den moderna stadsplaneringens schabloner är, enligt Sitte, på samma sätt som fabriksvaror, anpassade till en abstrakt genomsnittsverklighet. Detta uppfattar han som en följd av att stadsplaneringsarbetet dels sker vid ritbordet och därmed inte längre kan upplevas sinnligt, dels saknar kvalitativa och specifika målsättningar. Denna åtskillnad mellan det abstrakta tänkandet och den empiriskt upplevda verkligheten är något som enligt Sitte karaktäriserar hela den moderna åskådningen. Det är också den främsta orsaken till att stadsplanerarna förlorat förmågan att se sambandet mellan ritbordets tankeprodukter och den faktiska verkligheten. Detta missförhållande kan naturligtvis inte lösas med en ökad rationalitet på tänkandets nivå (s 81).

Strategin för att hindra abstraktionernas genomslag i stadsbyggandet är därför enligt Sitte att sträva efter att återföra tanke och känsla. Varken lag-

stiftning eller låt-gå-politik kan lösa problemet. Stadsbyggandet måste emellertid lösas med kraftfull hand efter ett program där de gamla stadsbyggnadsprinciperna ges företräde (s 81). De kvalitativa målen måste bli vägledande. Stadsbyggandet är enligt Sitte en uppgift för konstnären, geniet, som tolk för folket. Men det stora problemet är att staden saknar en offentlighet som hålls samman av en gemensam föreställningsvärld och därför tror inte heller Sitte att staden ännu kan komma att gestaltas som ett uttryck för ett folks vilja. Motstridiga krafter kommer hela tiden att göra staden till ett lappverk. Det konstnärliga stadsbyggandet är därför en direkt konfrontation med denna splittrande process (ss 83-84).

Patrick Geddes

Geddes identifierar likartade problem i sin samtid och uppställer likartade mål för sin verksamhet, dvs en kvalitativ förbättring av staden men har en helt annan strategi för att nå målet. Istället för konstnären sätter Geddes in vetenskapsmannen och folkbildaren som i allians med folket och i en ständigt pågående kunskapsmässig utvecklingsprocess övervinner alienationen och tillägnar sig staden genom medborgarskap och kunskap.

Geddes var en mångsysslare av stort format. Han var i huvudsak eller från början biolog och studerade bl a för Thomas Huxley. Via Herbert Spencer kom han att omfatta en mer allmän evolutionsfilosofi, där hela verkligheten kunde beskrivas i den darwinistiska utvecklingslärans termer. Ur detta perspektiv tyckte sig Geddes förstå inte bara den biologiska utvecklingen utan också kunskapen hierarki och framåtskridande liksom samhällets utveckling i sin helhet. Han såg i sin samtid en kvantitativ

utveckling som gick ut över den kvalitativa och manade redan på 1800-talet till ett aktivt ingripande för att bekämpa denna utveckling (s165-166).

En ny kunskap och en ny etik behövdes som stärkte människors samverkan. I kooperationsrörelsen och fackföreningarna liksom i kapitalisternas alltmer filantropiska inriktning såg Geddes embryon till en sådan utveckling. I sina framtidsvisioner var han också inspirerad av anarkister som Peter Kropotkin och Elisée Reclus (s 167).

Den nya kunskapen som skulle svara mot den nya samhällsformationen kallade han "civics" eller medborgarkunskap. Den krävde en helt ny typ av kunskapsproduktion och kunskapsförmedling och Geddes propagerade därför också för ett nytt universitetssystem bl a med regionala universitet. Geddes' verksamhet inom detta område kom att innefatta dels en egen undervisningsverksamhet i form av sommarskolor vid universitetet i Edinburgh dels inrättande av olika typer av museer och utställningar. 1892 inrättade han ett stadsmuseum i Edinburgh där kunskaper om staden samlades in under hans sommarkurser och ordnades i utställningar. En allmän medborgerlig kunskap om den egna staden var en nödvändighet och ett fundament i Geddes stadsplaneringsstrategi. Varje stad var emellertid en unik organism och därför måste också varje stad utveckla en egen kunskap om sig själv. (s 168)

Geddes liksom Sitte ansåg att ett abstrakt sätt att se verkligheten hade lagt sig som ett filter mellan oss och verkligheten. Boken hade kommit att dominera utbildning och uppfostran till den grad att nio av tio förstod text bättre än bild och bilder bättre än verkligheten (s 169). Människan hade då också förlorat förmågan att se sambandet mellan orsak

och verkan: Varför blir det bra eller dåligt, vackert eller fult?

För att motverka denna blindhet sökte Geddes liksom Sitte en kunskap som grundade sig på subjektiv, sinnlig erfarenhet. Denna strävan att grunda verklighetsbilden på konkreta, subjektiva iakttagelser genomströmmar hela Geddes verk, säger Andersson. Det blir också hans utgångspunkter för kritiken mot samtidens politiska doktriner och ekonomiska teorier.

Grunden till att människan förlorat denna förmåga ser Geddes i det han kallar den *paleotekniska* epokens tanke-system som i allt för hög grad kommit att präglas av kvantitativt tänkande och som också sammanfaller med en kvantitativ utveckling av samhället. Detta tänkande skulle i sin förlängning leda till en katastrof och han såg det därför som sin uppgift att bekämpa hela denna föreställningsvärld. Det paleotekniska sättet att tänka hade visserligen varit ett nödvändigt steg i utvecklingen men hade nu kommit att stå hindrande i vägen för det nya, för den sociala organismens kvalitativa utveckling.

Geddes kritik av tänkandet riktar sig således dels mot att det var grundat på abstraktioner, dels var fragmentariskt. Geddes svar på detta är det han kallade syntetisk kunskap på erfarenhetens grund. Varje företeelse och varje iakttagelse måste dels ses som den speciella företeelse den är men samtidigt också placeras in i en helhet, ett sammanhang eller kontext. För stadsbyggandets vidkommande och för utvecklingen av en medborgerlig kunskap om staden bildas detta sammanhang av regionen, arbetet och folket (s 176).

Den specialiserade fackkunskapen, som i och för sig kan vara tillförlitlig, ser han som ett hot mot sina strävanden att få människorna att se sig själva och

sin kunskap som en del av den sociala enhet som staden utgör. Specialisten berövar folket dess kunskap. Olika professioner är enligt Geddes också olika sociala typer. Det gäller också arkitekter och ingenjörer. Deras verklighetsbilder är därför partikulära och det skulle få olyckliga konsekvenser om deras sätt att se verkligheten skulle tillåtas dominera stadens utveckling och därigenom förtrycka andra sätt att se. Samarbetet, det medborgerliga engagemanget, kunskapsutvecklingen och samverkan mellan många olika professioner och specialister ser han som den enda vägen. I detta samarbete tilldelas emellertid sociologen en särskild koordinerande uppgift, att sammanställa alla olika uppgifter och intressen till en helhetsbild i form av en stadsöversikt som presenteras i en utställning som underlag för planeringen.

Den syntetiska kunskap som Geddes eftersträvar kan bara realiseras på en social nivå genom människors samverkan och syftet är hela tiden att relatera fakta till livet, till den faktiskt existerande staden (s 195).

Den medborgerliga samverkan var för honom den egentliga stadsplaneringen. Den kan därför inte bli ytterligare en myndighetsutövning utan måste fritt växa fram som en rörelse. Han befarade att en stadsplanering som drivs fram med lagstiftning, politiska beslut och myndighetspåbud endast skulle upprepa de problem som den nu skulle lösa (s 214). En stadsplanering som varken grundade sig på verklig kunskap om den sociala organismen eller på någon form av konsensus inom denna, såg han som ett kanske sämre alternativ än ingen stadsplanering alls. Geddes ansåg därför inte att den politiska makten i städerna var kompetent att handha stadsplaneringsfrågor av flera skäl. Politikerna sak-

nade tillräcklig insikt, menade han, men framför allt ansåg han att stadsplaneringen inte var någon politiskt fråga. Att tänka politiskt var för honom att tänka abstrakt och i enlighet med hans föreställningar om den sinnliga kunskapens betydelse ville han därför lägga stadsplaneringen utanför det politiska fältet.

Medborgarnas engagemang uppstår emellertid inte av sig självt och Geddes bidrag till stadsplaneringsrörelsen är därför i första hand en strategi för att omskola allmänheten till aktiva medborgare. Tankeburar måste brytas upp, stadsöversikter måste upprättas och vidareutvecklas så att alla stadens institutioner och invånare kan medverka. Denna fostran skulle börja redan i skolan och fortsätta i militanta stadsuniversitet.

Under den paleotekniska perioden, som Geddes tyckte sig se lida mot sitt slut, fanns en ensidig betoning av kampen för tillvaron som evolutionens motor. Mot denna uppfattning hävdade Geddes kärleken, med dess rötter i föräldraomsorgen, som den viktigaste drivkraften i civilisationens utveckling; det är kärleken som är samhällsbildande och som därmed garanterar släktets fortbestånd och utveckling. Denna kärlek är för Geddes en naturlig evolutionär kraft. Det är också kärleken till staden, som enligt honom spontant utvecklas ur ett ökat engagemang, som förhindrar *laissez faire*.

Ögats argument

I avhandlingens slutkapitel "Stad och system", som redan i titeln anknyter till Habermas gör Andersson ett försök att inordna och värdera Sittes och Geddes stadsplane-koncept i vår egen tids teoretisk sfär. Sittes och Geddes strategier kan i en sådan backspegel ses som försök att "stärka livsvärldens rationaliseringspotentialer gentemot systemen

ekonomi och politik" (s 292). Dessa system kan uppfattas som det filter av abstrakta föreställningar som lagt sig mellan människorna och verkligheten och som både Sitte och Geddes iakttar i sin samtid. Den logik som dikteras av dessa abstrakta system vill de ersätta med "handlingsimperativ som tar sin utgångspunkt i konkreta betingelser". Argumenten hämtar de båda från den subjektiva upplevelsen och det man ser med sina ögon. Upplevelsen måste ligga till grund för vår föreställning om världen. Staden måste ses och den måste uppfattas och upplevas genom detta seende; ögats argument, kallar Andersson det (s 295-300).

Tolkningen förefaller först helt rimlig. Vid närmare eftertanke förefaller Anderssons tolkning ha större relevans för stadsplaneringen under de senaste femtio åren. Jag ställer mig således tvivlande till att "ögats argument" skulle särskilja Sitte och Geddes från dem som hävdade regleringar med sociala eller hygienistiska paroller. Graden av konkretion och sinnlighet liksom ögats argument är lika närvarande i deras argument för de regleringar som genomfördes under senare delen av 1800-talet och kring sekelskiftet som i Sittes och Geddes argumentationer. Sot, smuts, fuktiga mörka bostäder, hög barnadödlighet, rakitis, kolera och tuberkulos är konkreta företeelser.

Jag tror inte heller att ett abstrakt filter smugit sig in mellan verkligheten och de stadsplanerare som på slutet av 1800-talet och under 1900-talets första årtionden förordade reglering och zonering. Jag tror att flera av dem på grundval av starka subjektiva upplevelser var djupt engagerade i att, med praktiska åtgärder, försöka lösa mycket konkreta, i livsvärlden påträngande och vardagliga problem med sot, sopor, stink-

ande avlopp, förorenat vatten, dyiga gator och annat. Dessa problem löstes av skickliga, verklighetsnära ingenjörer som visserligen allt påtagligare stängs in i den "weberska" järnburen men vars kontakt med problemen kring sekelskiftet 1900 fortfarande var nog så konkret. De arbetade i själva verket mitt i en konkret skärningspunkt mellan livsvärlden och systemen ekonomi och politik.

Skillnaderna ligger mer i problemidentifikationen som hos Sitte och Geddes, naturligtvis tack vare deras bokliga bildning och uppövade abstraktionsförmåga, går flera steg längre: till ett betonande av kollektiv kulturell medvetenhet, identifikation, upplevelsen av tillhörighet, motverkande av främlingskap m m.

Stadsplanering utan grund

Barocken var för Sitte en sönderfallsperiod mellan två världsåskådningsperioder och under en sådan period intensifierades motsättningen mellan teori och upplevelse. I och med införandet av perspektivet under barocken, tog man steget från ett intuitivt till ett medvetet förhållningssätt till upplevelsen av arkitekturen, menade han. Därigenom lösgjordes stadsbyggandet från traditionen och den konkreta upplevelsen. Stadsbyggandet blev så småningom allt mer abstrakt och slutligen ett ritbordsarbete med passare och linjal. De geometriska formerna börjar s a s leva sitt eget liv och man förstår inte längre förhållandet mellan stadsplanen, tankarna bakom den, tidens världsåskådning och den upplevelse platsen ger i verkligheten.

Här har Sitte, enligt min uppfattning, beskrivit ett än idag lika aktuellt och olöst problem i ett stadsbyggande som rivits loss från traditionen och kring vilket inget konsensus råder. Vilka prin-

ciper, kunskaper, utgångspunkter och målsättningar skall ligga till grund för de stadsplaner som utformas vid ritbordet? Denna fråga infinner sig naturligtvis först då den kan ställas och svaret präglas i varje given situation av rådande maktstruktur och ideologi. I det medeltida stadsbyggandet rådde i hög grad ett *consensus omnium* inom ramen för det förhållandevis demokratiska stadssamhällets lokala styrelse, mer eller mindre i motsättning till kungamaktens och feodalherrarnas inblandning. Här var frågan inte aktuell. Den var i förväg besvarad av traditionen och de materiella begränsningarna.

I de stora slavherraradömena, på feodalherrens domäner, i enväldshärskares stat liksom i diktaturens, ställs frågan utanför den folkliga traditionen. Där utser makten sina arkitekter, som vet vad de har att rätta sig efter. Karl XI fann sin Tessin, Napoleon III sin Haussmann, Hitler sin Speer. Där inträder också geometrin som estetisk, ordnande organisationsprincip. Städer och byggnadsverk uppträder som maktmanifesteringar och alienerande "installationer" i det rurala och urbana landskapet, som genom dessa byggnader anekteras, domineras och införlivas med maktens domäner. Ibland har makten och resurserna för omdaningar varit så omfattande att de egentligen inte begränsat lösningsmöjligheterna. I princip har vilka former som helst kunnat ta form i byggherrens fantasi eller på ritbordets tomma papper. Ibland har de också förverkligats. Men frågan är naturligtvis bara skenbart öppen, den har bara befriats från traditionen och från ett folkligt konsensus.

I det borgerliga, kapitalistiska, allt mer pluralistiska samhället, blir just detta själva problemet. Befriad från fursten och diktatorn, befriad från den person-

lige byggherren, befriad från den folkliga traditionen står arkitekten utan egentliga kunskaper, på bar backe i ett samhälle fyllt av klassmotsättningar, ideologiska fragment, motstridiga uppfattningar och starka politiska och ekonomiska intressen, som alla erbjuder utgångspunkter varav endast en del är möjliga.

I det perspektivet framträder Sittes och Geddes insatser som försök att lösa detta dilemma och som försök att utveckla kunskaper, som försök att finna något att lägga till grund för ett stadsbygge och ett samhällsbygge inom ramen för den borgerliga demokratin och med utgångspunkt från kvaliteter som inte kan hanteras inom systemen politik och ekonomi. Båda efterlyser något som har försvunnit eller håller på att försvinna (medborgarnas samverkan respektive den borgerliga offentligheten) som en grund att utgå ifrån och ställer sig avvisande till den nya möjligheten, lagstiftningen, som börjar växa fram. Avhandlingens titel, *Mellan byråkrati och laissez faire*, syftar på denna avvaktande hållning inför att stärka det statliga inflytandet över stadsplaneringen samtidigt som de avvisar den liberala laissez faire-politiken (s 299-300).

Inflytande och efterföljd

Deras respektive inflytande på stadsplanering och stadsplaneringstänkandet fram till vår tid är att mycket intressant ämne som i stort lämnas utanför avhandlingen. Deras respektive betydelse har naturligtvis begränsats av att stadsplaneringen sedan mitten av 1800-talet varit en verksamhet som utspelats helt inom systemvärlden och i princip tillgått så att man från fall till fall improviserat lösningar med hänsyn till rådande omständigheter och till vad som är gång-

bart och möjligt att genomföra med hänsyn till byggherre, byggkapitalets intresse, mark- och fastighetsägarintresse och politisk situation. Det säger sig självt att de mest framgångsrika arkitekterna och stadsplanerarna, mätt i antalet genomförda projekt, inte varit de som kritiserat denna verksamhet eller försökt tillämpa alternativa stadsplaneringsstrategier. Fragment och tillämpbara delar av Sittes och Geddes synsätt införlivades emellertid i ideologin och utgör där viktiga argument för professionens legitimitet. Många lät sig inspireras av framför allt Sitte och hans indirekta inflytande över många stadsplaners utformning har varit ganska betydande fram till 1930. (I Hans Bjurs avhandling *Stadsplanering kring 1900* CTH 1984, behandlas hans inflytande över A.Lilienberg och stadsplaneringen i Göteborg)

Praktiker och kritiker

I stället för Choays indelning kan man se utvecklingen inom stadsplaneringens historia som en dialektisk process mellan olika urskiljbara nivåer t ex mellan den praktiska, den ideologiska och den kritiska nivån. Antydning till ett sådant synsätt finns i det avsnitt om den tyska stadsplaneringsdebatten där Andersson bemöter Gerhard Fehls uppfattning om Sitte.

Fehl urskiljer tre olika stadsplaneringsstrategier i Tyskland under 1890-talet. Dessa företräds av tre olika grupper inom borgarklassen som har olika uppfattningar om vad stadsbyggnad egentligen går ut på. Den ena riktningen som främst företräds av tekniker och ingenjörer (bland andra Baumeister och Stübgen) ser stadsbyggandet som en fråga om "stadsplanering" där framför allt trafikfrågornas lösning stod i förgrunden. Den andra riktningen hade sina främsta företrädare bland akademik-

sionen om rivningarna på 1960- och 70-talet.

På den praktiska nivån fattas beslut om verkställighet, där tar planerna form, där upprättas laga kartor efter gällande lagar och i enlighet med det politiskt gångbara. Det är den reglerande verksamheten vars argument hämtas från den ideologiska nivån. På den kritiska kritiska nivån, i debatten och inom vetenskapen utvecklas nya synsätt som införlivas med ideologin och omvandlas, allt efter "tidsandan", till förnyad praxis av stadsplaneraren, som är en slags "pragmatisk transformator" av ideologiskt gods. Denna verksamhet ger å andra sidan stoff och utgångspunkter för en förnyad kritik. Det säger sig självt att skiljaktiga uppfattningar utvecklas på dessa olika nivåer och att det i sin tur ger upphov till motsättningar och i bästa fall debatt.

I en sådan analys hade man troligen tvingats konstatera att de flesta stadsplanerare under de senaste hundra åren ansett sig företräda sociala, rationalistiska och i grunden humanistiska värderingar. Även på den teoretiska nivån är argumenten egentligen ganska likartade. Även här rör det sig om sociala, rationalistiska och humanistiska argument.

I slutändan hämtar stadsplanerarna, till skillnad från kritikerna, alltid argument för att legitimera planer och regleringar ur den av makten accepterade problembeskrivningen. Denna påverkas naturligtvis av den politiska situationen. När värdeskalorna förändras får planeringen legitimitetsproblem och blir ineffektiv. Sådana exempel är motorvägsbygget i Bohuslän, planerna att bygga ett parkeringsgarage under Kungstorget i Göteborg, planerna att fälla almarna i Stockholm. Under de senaste decennierna, efter den massiva kritiken mot miljöprogrammet, har stadsplaneringen i

själva verket brottats med stora legitimitetsproblem.

Progressiv, progressivistisk?

I Anderssons avhandling saknar jag en problematisering och ett klarläggande av hur begreppen progressiv, progressivistisk, reaktionär och regressiv används i avhandlingen. En av avhandlingens huvudfrågor berör ju just detta: "Varför är hänsyn till verklighetens komplexitet och till kulturella värden oförenliga med en progressiv samhällsutveckling? Var Sittes och Geddes bidrag enbart att uppfatta som regressiva?" (s 20).

För att kunna diskutera i de termerna krävs att man inkluderar ett resonemang om *varifrån och varthän*, d v s en problembeskrivning och en diskussion om den taktik och strategi som krävs för att uppnå vissa mål.

Om målet är ett stadsbyggande som kan identifiera kvalitet då är naturligtvis Sitte och Geddes progressiva. Om målet var rekordårens torftiga och kvantitativa stadsupplösning då var de naturligtvis regressiva och reaktionära.

De olika idékomplexen eller tankefiguren har använts för såväl regressiva som för progressiva diskussioner. Inom både den progressivistiska och den kulturalistiska riktningen fanns stadsbyggare som i den historiska situationen måste betecknas som progressiva respektive regressiva i relation till då aktuella samhälleliga skeenden och till de strategiska (politiska, sociala, kulturella) mål som vi vill undersöka eller som i Anderssons fall: i vad mån stadsplaneringen förmår undvika den "weberska" järnburen och den "pirsigiska" fyrkantigheten och istället hävda staden som kulturform och stärka den "habermaska" livsvärlden gentemot systemen ekonomi och politik.

Progressivt, i betydelsen det som befrämjat den faktiska utveckling som ägt rum, bygger på föreställningen att vi har det mycket bättre idag än förr och att den väg som lett hit var den enda rätta. Det är den segrande maktens historiskskrivning som ideologiskt legitimerar maktinnehavet och verifierar påståendet att det är de goda progressiva krafterna som har lett fram till nuets underbara värld. Alla som varit emot har varit regressiva och reaktionära.

Likheter och olikheter

Det stora och ambitiösa materialet om Sitte och Geddes förefaller ha kunnat utgöra underlag för två avhandlingar och är i viss mån underutnyttjat. Jämförelsen dem emellan, som ju borde ha varit en av avhandlingens poänger, har egentligen, enligt min uppfattning, inte tillfört problemställningen något väsentligt. Andersson vill gärna se och framhäva *likheterna* mellan deras olika syn på stadsplanering (försöken att motverka "penningens" makt, försöken att motverka främlingskap och splittring, framhävandet av den subjektiva upplevelsen och det konkretas vittnesbörd, misstron till lagstiftningens väg och annat). Enligt min uppfattning hade Andersson kunnat komma längre om också *olikheterna* gjorts till föremål för en djupare analys. Ett sådant angreppssätt hade troligen kunnat tillföra kritiken av Choays grova indelning av 1800-talets stadsplaneringstänkande ett värdefullt material.

Olika tankefigurer

Det måste anses vara helt legitimt att utgå från vad Choay skrivit i ämnet, om man nu vill använda sig av den här typen av kategoriseringar, men man bör då enligt min mening genomföra en kritisk prövning. Andersson genomför egent-

ligen ingen sådan problematisering eller kritik av hennes teser, som det generellt finns anledning att förhålla sig skeptisk till.

Jag uppfattar Choays kategorisering som en mer förledande än förklarande hopbuntning av mycket olikartade stadsplaneringskoncept. Hon identifierar något som skulle kunna kallas för 1800-talets "tankefigurer" i den mening som Johan Asplund ger denna term i "Teorier om framtiden" (s 146-170). Beträktade som tankefigurer, det vill säga som ett sammanhängande komplex eller konglomerat av tankar och begrepp, kan naturligtvis Choays kategorisering kritiserars, men poängen med Asplunds heuristiska modell är att han skjuter in de relativt permanenta tankefigurerna mellan basen och det han kallar den diskursiva nivån. Diskurserna *utvecklas ur* en eller flera tankefigurers komplex. En enskild sådan tankefigur kan vara framstegstanken, som behärskade 1800-talets tänkande och som fortfarande har starkt fäste i det sena 1900-talets tänkande, trots ett omfattande ifrågasättande.

Mot bakgrund av ett sådant synsätt kan man efterlysa en kritik av Choay som tar sin utgångspunkt i ett längre och bredare idéhistoriskt perspektiv och som skulle kunna ge underlag för en omprövning eller förfining av Choays grova indelning.

En analys av de stora olikheterna i de diskurser, som Sittes respektive Geddes stadsplaneringstrategier utgör, hade hypotetiskt till exempel kunnat påvisa att deras tänkande, deras respektive *diskurser*, utgår från helt olika *tankefigurer*. Sitte utvecklar sitt tänkande ur en tankefigur som skulle kunna kallas samhällets och kulturens *utveckling genom konsten och konstnären* (denna föreställning och de idékomplex som är för-

bunden med den uppfyller i allt Asp-lunds krav: tankefiguren har en omfattande redundans, det tar form under renässansen men är inte fullt utvecklad förrän mot slutet av 1800-talet och kan därför sägas ha en relativ permanens (även om den förändrats) och vi har idag svårigheten att "tänka bort" tankefiguren. Det är inte något som Sitte kommer fram till genom sin diskurs utan *något han utgår ifrån* och som han utvecklar. Hans diskurs är en tillämpning av tankefiguren inom stadsbyggandets område. Sitte har själv svarat på frågan varför boken fick så stor spridning: Han menade att inget enskilt litterärt verk får sådan framgång som hans bok fått om inte "die ganze Sache sozusagen in der Luft liegt" (s 112). Det publiken väntade på var att just denna sedan länge redan vedertagen syn på konstens och konstnärens uppgift i samhället skulle få en uttolkning för stadsbyggandets och arkitektens vidkommande.

Geddes tänkande utgår från helt andra begrepp som härör ur en helt annan idévärld, utvecklad som en sammanvävning eller transformering av iakttagelser inom bland annat zoologin och biologin med teorier om samhället (Kropotkin, Spencer). Fler olika tankefigurer skulle hypotetiskt kunna identifieras. En skulle kunna kallas *utveckling genom samverkan*. En annan kunde vara *utveckling genom kunskap*.

Inställning till historien

En idéhistorisk undersökning av t ex inställningen till historien skulle kunna utgöra en annan grund för en indelning av 1800-talets kritiska urbanistiska stadsplanetänkande. Två diametralt motsatta inställningar: *historien som belastning* respektive *historien som källa till kunskap och frigörelse* kan uppfattas som två dominanta och relativt perma-

nenta tankefigurer. De ingår i det borgerliga samhället som ideologiska komplex på tankefigurenas nivå i en överbyggnaden som först präglas av de produktionsförhållanden som växer fram ur den borgerliga revolutionen. Senare, när befrielsen från det feodala förtrycket övergår i förtryck av arbetarklassen och de imperialistiskt underkuvade folken, byter inställningen till historien förtecken.

Under 1700- och 1800-talet framträder en demarkationslinje mellan å ena sidan dem som tror på framsteg för mänskligheten genom *avståndstagande från det historiska arvet* och från de "underutvecklade" och "primitiva" folkliga regionala och nationella kulturerna och å andra sidan dem som tror på framsteg för mänskligheten genom att *lära av historien* och genom att utveckla de regionala och nationella folkliga kulturerna. 1700-talets klassicism versus den (gotiska) folkliga, nationella kulturen inom arkitekturen är kanske ett tidigt uttryck för denna demarkationslinje och den unge Goethe är kanske den första att klä dessa tankar i ord i sin uppsats *Von deutscher Baukunst* (1772) om den gotiska katedralen Münstern i Strassburg. Han följs av romantikens författare, filosofer och konsteoretiker, av Herder och Taine, och av Ruskin och Morris, av Sitte och Geddes.

Denna skiljelinje har gått rakt genom arkitekt- och stadsplanerarkåerna och inställningen till historien har fått olika konsekvenser för arkitektutbildningen inom olika länder. I Sverige dominerar sedan länge en utpräglad ahistorisk inställning. Undervisningen i arkitekturhistoria är fortfarande i det närmaste rudimentär. Fortfarande finns sammanlagt endast en professur i ämnet arkitekturens teori och historia och ingen i ämnen som stadsbyggandets

historia eller restaurering vid de tre tekniska högskolorna där man utbildar arkitekter i Sverige. I andra länder har man haft en annan inställning till historiska studierna som källa till kunskap om arkitekturen. Vid t ex den tekniska högskolan i Zürich finns två professurer i arkitekturhistoria och en i stadsbyggnadets historia. Vid Konstakademiet i Köpenhamn finns två i arkitekturhistoria och två i restaurering.

Den svåra frågan

Är efterfrågan på den typ av kvaliteter, som Sitte och Geddes ville tillföra staden, en lyx som vi kan kosta på oss idag när vi löst vissa fundamentala behov? Detta var en av de väsentligaste frågorna för den "progressivistiska" stadsplaneringen under hela den tid som våra huvudpersoner agerar inom och är det fortfarande i stora delar av världen. Måste man inte ta ställning i denna svåra fråga för att svara på författarens inledande frågor? Det är ju föreställningen att vi *först* med alla medel måste lösa de "fundamentala" kvantitativa behoven av bostäder, zoner, avlopp, hygien, ljus, luft etc *innan* vi kan ta itu med andra mer "eteriska och estetiska" kvalitativa behov, som legitimerat den s k progressivistiska planeringsstrategin. "Här rivs för att få luft och ljus", säger Strindberg, och fortsätter "Är kanske inte det tillräckligt?". Denna inställning möter man idag runt om i de svagt industrialiserade länderna, t ex i Kina, där man nu i rasande takt river hela det gamla Beijing bortsett från kejsar-

palats, tempel och några små reservat med bostäder och ersätter denna tusenåriga bebyggelsestruktur med kosmopolitiska höghus.

Eller är det möjligen så att livsvärldens motsättning till systemen ekonomi och politik inte har samma påtagliga karaktär i de svagt industrialiserade länderna och att den blir problematisk först i välfärdssamhället och i den typ av socialstat som vi lever i? Då kan man fråga sig om Anderssons tolkning av Sitte och Geddes med utgångspunkt från bland andra Pirsig och Habermas är ett exempel på hur ett teoretiskt abstrakt filter lagt sig mellan författaren och hennes undersökningsobjekt.

Jag hoppas att dessa personliga och närmast spekulativa invändningar inte avskräcker utan väcker intresse för Lillian Anderssons avhandling som, bortsett från en hel del fel i citaten, enligt min mening är ett utmärkt och läsvärt idéhistoriskt bidrag till arkitekturforskningen. Som de flesta recensenter har jag naturligtvis inte kunnat avhålla mig från att framhäva mina egna tankar på författarens bekostnad.

Referenser

- (utöver de som är upptagna i avhandlingen):
 Asplund, J, 1981, *Teorier om framtiden*
 Goethe, J W, 1772, *Von deutscher Baukunst*
 Göransson, J, et al, 1976, *Vad sker med Kommendantsängen*, BFR 1976
 Strindberg, A, 1883, *Esplanadsystemet ur Dikter på vers och prosa*